MARKAZIY OSIYO TARIXIDA SUV UCHUN KURASHLAR: TARIXIY TAJRIBA VA ZAMONAVIY GEOSIYOSIY MUAMMOLAR

Isroyiljonov Ravshanbek Ismoiljon o‘g‘li
Namangan viloyatiMingbuloq tuman 2-son Tehnikumi tarix fani o‘qituvchisi
E-mail: isroiljonovravshanbek97@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.20620759

Annotatsiya

Markaziy Osiyo qadimdan suv resurslariga bog‘liq holda shakllangan sivilizatsiyalar makoni hisoblanadi. Mazkur maqolada mintaqada suv resurslarining tarixiy taraqqiyotdagi o‘rni, sug‘orma dehqonchilik tizimlarining rivojlanishi, sovet davridagi suv siyosatining ekologik oqibatlari hamda mustaqillik yillarida yuzaga kelgan transchegaraviy suv muammolari tahlil qilinadi. Shuningdek, iqlim o‘zgarishi sharoitida suv xavfsizligini ta’minlashning geosiyosiy va iqtisodiy jihatlari ilmiy nuqtai nazardan yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Markaziy Osiyo, Amudaryo, Sirdaryo, suv xavfsizligi, irrigatsiya, Orol dengizi, transchegaraviy suvlar, geosiyosat.

Abstract

Central Asia has historically developed as a civilization deeply dependent on water resources. This article analyzes the role of water in regional historical development, the evolution of irrigation systems, the environmental consequences of Soviet water policies, and transboundary water challenges that emerged after independence. The study also examines geopolitical and economic dimensions of water security under conditions of climate change.

Keywords: Central Asia, Amu Darya, Syr Darya, water security, irrigation, Aral Sea, transboundary waters, geopolitics.

Аннотация

Центральная Азия исторически развивалась как регион, тесно связанный с водными ресурсами. В статье анализируется роль воды в историческом развитии региона, эволюция ирригационных систем, экологические последствия советской водной политики, а также трансграничные водные проблемы, возникшие после обретения независимости. Особое внимание уделяется геополитическим и экономическим аспектам обеспечения водной безопасности в условиях изменения климата.

Ключевые слова:Центральная Азия, Амударья, Сырдарья, водная безопасность, ирригация, Аральское море, трансграничные воды, геополитика.

Kirish

Suv resurslari insoniyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida iqtisodiy va siyosiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri bo‘lib kelgan. Ayniqsa, qurg‘oqchil iqlim hukmron bo‘lgan Markaziy Osiyo hududida suv nafaqat tabiiy boylik, balki strategik resurs sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mintaqaning tarixiy rivojlanishi Amudaryo va Sirdaryo havzalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, qadimgi davlatlarning vujudga kelishi va taraqqiyoti ko‘p jihatdan sug‘orish tizimlarining rivojlanganlik darajasiga bog‘liq bo‘lgan.

Markaziy Osiyo qadimdan suv resurslariga bog‘liq holda rivojlangan hududlardan biri hisoblanadi.Amudaryo va Sirdaryo havzalari atrofida shakllangan sivilizatsiyalar mintaqa taraqqiyotining asosini tashkil etgan.Suv nafaqat iqtisodiy rivojlanish omili, balki siyosiy va geostrategik ahamiyatga ega resurs sifatida ham namoyon bo‘lgan. Qadimgi Xorazm, So‘g‘d va Baqtriya davlatlarida sug‘orma dehqonchilik rivojlangan bo‘lib, kanal va ariq tizimlari davlat iqtisodiyotining tayanchi hisoblangan.Suv ustidan nazorat qilish siyosiy hokimiyatni mustahkamlash vositasi sifatida xizmat qilgan. XX asrda sovet hokimiyati davrida paxtachilikni kengaytirish maqsadida yirik irrigatsiya loyihalari amalga oshirildi.Bu qisqa muddatli iqtisodiy natijalarni bergan bo‘lsa-da, uzoq muddatli ekologik muammolarni yuzaga keltirdi. Xususan, Orol dengizining qurishi insoniyat tarixidagi eng yirik ekologik fojealardan biri sifatida baholanadi.Mustaqillik yillarida suv masalasi transchegaraviy xarakter kasb etdi.Yuqori oqimdagi davlatlar gidroenergetika manfaatlarini ilgari surgan bo‘lsa, quyi oqimdagi davlatlar qishloq xo‘jaligi ehtiyojlariga urg‘u berdilar.Natijada suv resurslaridan foydalanish bo‘yicha yangi mintaqaviy hamkorlik mexanizmlariga ehtiyoj paydo bo‘ldi.Bugungi kunda iqlim o‘zgarishi,muzliklarning qisqarishi va aholi sonining ortishi suv xavfsizligi muammosini yanada kuchaytirmoqda.Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki,suv uchun raqobatdan ko‘ra suv bo‘yicha hamkorlik mintaqa barqaror rivojlanishi uchun muhimdir. Bugungi kunda suv masalasi faqat ekologik yoki iqtisodiy muammo emas, balki xalqaro munosabatlar tizimining muhim elementi sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu sababli suv resurslarining tarixiy ahamiyatini o‘rganish zamonaviy geosiyosiy jarayonlarni tushunishda muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Qadimgi davrda suv va davlatchilikning shakllanishi

Markaziy Osiyoda dastlabki davlat tuzilmalari daryo vodiylari va vohalarda shakllangan. Qadimgi Xorazm, So‘g‘d va Baqtriya hududlarida sug‘orma dehqonchilikning rivojlanishi aholi sonining ortishi va shahar madaniyatining taraqqiy etishiga xizmat qilgan. Arxeologik tadqiqotlar qadimgi aholining murakkab gidrotexnik inshootlarni yaratish va ulardan samarali foydalanish tajribasiga ega bo‘lganini ko‘rsatadi.[1]

Suv ustidan nazorat iqtisodiy ustunlik manbai bo‘libgina qolmay, siyosiy hokimiyatning muhim vositasi ham hisoblangan. Dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi sug‘orish tizimlarining holatiga bog‘liq bo‘lgani sababli hukmdorlar irrigatsiya inshootlarini saqlash va kengaytirishga katta e’tibor qaratganlar. Natijada suv resurslarini boshqarish davlat boshqaruvining ajralmas qismiga aylangan.

Sovet davrida suv siyosati va uning oqibatlari

XX asrda Markaziy Osiyo iqtisodiyoti sobiq ittifoqning agrar siyosati doirasida qayta shakllantirildi.Paxta yetishtirishni keskin oshirish maqsadida ulkan irrigatsiya loyihalari amalga oshirildi. Qoraqum kanali, Amu-Buxoro kanali va boshqa yirik inshootlar yuz minglab gektar yangi yerlarni o‘zlashtirish imkonini berdi.

Biroq mazkur siyosat uzoq muddatli ekologik oqibatlarni hisobga olmagan holda olib borildi. Daryolar oqimining katta qismi qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun yo‘naltirildi. Natijada suv balansining buzilishi va tabiiy ekotizimlarning degradatsiyasi kuzatildi.[2]

Sovet modernizatsiyasi dastlab iqtisodiy samaradorlikni oshirgan bo‘lsa-da, ekologik jihatdan barqaror rivojlanish tamoyillariga zid bo‘ldi. Aynan shu davrda yuzaga kelgan muammolar keyinchalik mintaqaning eng yirik ekologik inqiroziga sabab bo‘ldi.

Orol dengizi fojeasi va uning global ahamiyati

[1] Bregel, Y. *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden: Brill, 2003.
[2] Micklin, P. “The Aral Sea Disaster.” *Annual Review of Earth and Planetary Sciences*

XX asrning ikkinchi yarmida Orol dengizining qurishi inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan eng yirik ekologik falokatlardan biri sifatida tarixga kirdi. Daryolar suvining asosiy qismi sug‘orishga sarflanishi natijasida dengizga kelib tushadigan suv hajmi keskin kamaydi.

Natijada dengiz maydoni qisqarib, baliqchilik xo‘jaliklari inqirozga uchradi, biologik xilma-xillik zarar ko‘rdi va mintaqada ekologik migratsiya jarayonlari kuchaydi. Qurigan dengiz tubidan ko‘tarilgan tuz va chang minglab kilometr masofalarga tarqalib, inson salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatdi.[3] Orol muammosi bugungi kunda nafaqat mintaqaviy, balki global ekologik xavfsizlik masalasi sifatida baholanmoqda. Ushbu hodisa tabiiy resurslardan foydalanishda ekologik mas’uliyatning naqadar muhim ekanligini namoyish etdi.

Mustaqillik yillarida transchegaraviy suv munosabatlari

1991-yilda Markaziy Osiyo davlatlari mustaqillikka erishgach, suv resurslarini boshqarish masalasi yangi geosiyosiy mazmun kasb etdi. Avval yagona tizim asosida boshqarilgan suv xo‘jaligi endilikda bir nechta suveren davlatlar manfaatlari bilan bog‘liq masalaga aylandi.

Tojikiston va Qirg‘iziston kabi yuqori oqim davlatlari gidroenergetika salohiyatidan foydalanishga intilayotgan bo‘lsa, O‘zbekiston, Qozog‘iston va Turkmaniston qishloq xo‘jaligi uchun barqaror suv ta’minotidan manfaatdor hisoblanadi. Mazkur manfaatlar ayrim hollarda siyosiy kelishmovchiliklarni yuzaga keltirgan bo‘lsa-da, so‘nggi yillarda mintaqaviy hamkorlikning yangi mexanizmlari shakllanmoqda.

Transchegaraviy suvlarni boshqarish masalasi xalqaro huquq me’yorlari, o‘zaro manfaatlar muvozanati va ekologik barqarorlik tamoyillari asosida hal qilinishi zarur. Aks holda suv tanqisligi mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Iqlim o‘zgarishi va suv xavfsizligining yangi chaqiriqlari

XXI asrda Markaziy Osiyo suv resurslariga tahdid solayotgan asosiy omillardan biri iqlim o‘zgarishi hisoblanadi. Mintaqadagi muzliklar Amudaryo va Sirdaryo suvlarining asosiy manbalaridan biri bo‘lib, ularning qisqarishi uzoq muddatli suv ta’minotiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Mutaxassislarning prognozlariga ko‘ra, yaqin o‘n yilliklarda suvga bo‘lgan talabning ortishi mavjud resurslar bilan nomutanosiblikni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli suvni tejovchi texnologiyalarni joriy etish, raqamli monitoring tizimlarini rivojlantirish va integratsiyalashgan suv boshqaruvi konsepsiyasini amaliyotga tatbiq etish muhim vazifa hisoblanadi.[4]

Suv xavfsizligi endilikda faqat tabiiy resurslardan foydalanish masalasi emas, balki milliy xavfsizlik, oziq-ovqat xavfsizligi va barqaror taraqqiyotning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Xulosa

Tarixiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, Markaziy Osiyo taraqqiyoti har doim suv resurslari bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Qadimgi davlatlarning shakllanishidan tortib zamonaviy geosiyosiy jarayonlargacha bo‘lgan davrda suv mintaqa hayotining asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Bugungi kunda iqlim o‘zgarishi, demografik o‘sish va iqtisodiy transformatsiya sharoitida suv xavfsizligini ta’minlash masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mintaqada uzoq muddatli barqarorlikka erishish suv resurslaridan oqilona foydalanish, transchegaraviy hamkorlikni kuchaytirish va ekologik mas’uliyat tamoyillarini keng joriy etish bilan chambarchas bog‘liqdir.

[3] Spoor, M. *The Aral Sea Basin Crisis and Sustainable Development*. Routledge, 2018.
[4] United Nations World Water Development Report. UNESCO Publishing, 2023.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bregel, Y. An Historical Atlas of Central Asia. Leiden: Brill, 2003.
2. Micklin, P. “The Aral Sea Disaster.” Annual Review of Earth and Planetary Sciences, 2007.
3. Spoor, M. The Aral Sea Basin Crisis and Sustainable Development. London: Routledge, 2018.
4. United Nations World Water Development Report. Paris: UNESCO Publishing, 2023.
5. Starr, S. Frederick. Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age. Princeton University Press, 2015.
6. Allouche, J. The Governance of Central Asian Waters. Geneva: UNRISD, 2007.
7. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Toshkent, 2021.